

**Recenzja pracy doktorskiej mgr inż. arch. Agnieszki Mańkowskiej
z tytułem: Współczesna architektura tymczasowa w kontekście koncepcji
społeczeństwa ponowoczesnego Zygmunta Baumana.**

1. Podstawa opracowania

Podstawę formalną opracowania recenzji stanowi pismo Dziekana Wydziału Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska Politechniki Łódzkiej, prof. dr hab. inż. Dariusza Gawina oraz załączona do pisma Uchwała nr 2.21/53/2024 Rady do spraw Stopni Naukowych w dyscyplinach Inżynieria Lądowa, Geodezja i Transport, Architektura i Urbanistyka Politechniki Łódzkiej, a także umowa o dzieło zawarta z autorem recenzji przez Politechnikę Łódzką. Podstawę merytoryczną stanowi przekazany wraz z w/w pismem egzemplarz pracy doktorskiej.

2. Ogólna charakterystyka pracy

Recenzowana praca doktorska składa się z dwu tomów liczących łącznie 519 stron. Została napisana w języku polskim. Pierwszy tom zawiera wstęp i trzy części, drugi zaś badania własne ujęte w trzech obszernych załącznikach. Praca zawiera streszczenia w językach polskim i angielskim oraz bibliografię, zawierającą 71 pozycji literaturowych, spis źródeł internetowych zawierający 308 pozycji, trzy źródła zakwalifikowane jako multimedia. W tomie I pracy zaprezentowano 273 ilustracje, których źródła podane są w spisie zamykającym tom. W tomie drugim pracy, na zakończenie załącznika 1 zawarta jest również bibliografia, zawierająca 11 pozycji książkowych oraz lista 285 internetowych źródeł ilustracji, spis użytych własnych materiałów ilustracyjnych oraz dodatkowe informacje dotyczące obiektów prezentowanych we wspomnianym załączniku. Załącznik drugi zawiera 9 rysunków-diagramów autorskich oraz 18 zestawień tabelarycznych, zaś załącznik 3 składa się z 15 wywiadów przeprowadzonych przez Autorkę, część w języku angielskim z dołączonym tłumaczeniem na język polski.

3. Struktura i zawartość merytoryczna pracy

Praca, jak wspomniano, podzielona została na dwa tomy: właściwa rozprawa – tom I oraz tom II, zawierający trzy załączniki. Tom I został podzielony na trzy części poprzedzone wstępem: 1. Zarys historii architektury tymczasowej; 2. Współczesna architektura tymczasowa w kontekście płynnej nowoczesności Zygmunta Baumana oraz 3. Podsumowanie i dalsze perspektywy badawcze. Tom II zawiera trzy załączniki: załącznik 1 przedstawiający typologię współczesnej architektury tymczasowej, załącznik 2 zawierający wyniki ankiety dotyczącej popularności współczesnej / ponowoczesnej architektury tymczasowej we współczesnym społeczeństwie wraz z omówieniem tych wyników i wreszcie załącznik trzeci, przedstawiający wyniki ankiety eksperckiej. Poniżej zostaną omówione poszczególne części pracy.

Wstęp do pracy prezentuje przedmiot badań i genezę problemu badawczego. Przedmiotem badań jest charakter związków między współczesnymi zmianami w społeczeństwie w myśl pism Zygmunta Baumana a architekturą. Tezą pracy, przedstawioną w końcowej części wstępu, jest istnienie wyraźnego związku między opisywanym przez Baumana charakterem współczesnego – czy też ponowoczesnego – społeczeństwa, cechującym się konsumpcjonizmem, indywidualizmem, współczesnym nomadyzmem, życiem w ciągłym ruchu i krótkoterminowością, a jednocześnie samotnością jednostki, a wzrastającą popularnością zjawiska architektury tymczasowej. Autorka pokrótce relacjonuje podejście traktujące historycznie architekturę jako trwały artefakt, jednocześnie zwracając uwagę na wzrastającą pod koniec XX wieku kontestację tej cechy architektury jako konstytutywnej. W dalszej części wstępu przedstawiony jest kontekst badawczy oraz aparat badawczy właściwy dla pracy doktorskiej: cel badań, ich zakres oraz tezy i metody badawcze, a także stan badań w obszarze zainteresowań pracy. Jako cel badań przedstawione jest zbadanie zależności pomiędzy wzrostem zainteresowania architekturą tymczasową a charakterystyką formacji zwanej przez Zygmunta Baumana społeczeństwem ponowoczesnym. Wymieniona jest tu także jako cel próba stworzenia typologii współczesnej architektury tymczasowej. Wskazany zakres badań odnosi się do tych obiektów architektonicznych, których kryterium doboru jest tymczasowość, rozumiana – w myśl przytoczonych badań – jako jeden z czterech przypadków organizacji przestrzeni: efemeryczny, prowizoryczny, tymczasowy oraz regularny (regularnie tymczasowy). Główna teza badawcza, która jest przedstawiona po powyższym zdefiniowaniu zakresu badań, zakłada, że dynamiczny rozwój architektury tymczasowej w XXI wieku jest związany z charakterystyką społeczeństwa ponowoczesnego. Zdefiniowane zostały także trzy tezy pomocnicze, odnoszące się do popularności, zakresu czasowego oraz terytorialnego zjawiska architektury tymczasowej. Analiza stanu badań w obszarze zainteresowań pracy,

przedstawiona w kolejnej części wstępu, jest podzielona na dwa obszary: pierwszy to badania dotyczące współczesnych formacji społecznych w kontekście ponowoczesności / płynnej nowoczesności, czyli generalnie w kręgu myśli Zygmunta Baumana oraz drugi, odnoszący się do architektury tymczasowej. Wreszcie, na zakończenie części wstępnej Autorka prezentuje wykorzystane w pracy metody badawcze: metoda studium przypadku, odnosząca się do analizowanych przykładów, metoda interpretacyjno-historyczna, odnosząca się do przekształceń współczesnego społeczeństwa, obserwacja (badania in-situ), dotyczące wybranych obiektów oraz badania ankietowe / wywiady. Wstęp zamykają definicje użytych terminów, odnoszące się do obiektów architektonicznych, w tym architektury tymczasowej.

Rozdział I pracy zajmuje się architekturą tymczasową w ujęciu historycznym. We wstępie rozdziału Autorka odnosi się do koncepcji architektury jako trwałego artefaktu, jak również do społecznego zakorzenienia każdej działalności architektonicznej. Następnie, w punkcie odnoszącym się do przedziału czasowego do XVIII/XIX wieku, przedstawione są najdawniejsze formy zamieszkiwania (namioty, jurty, szałas, igloo) jako przykłady najstarszych obiektów architektonicznych. Kolejnym aspektem omówionym w rozdziale są czasowe obiekty związane z rozrywką: igrzyskami, przedstawieniami (tu także scenografie), świętami i celebracjami. Wymienione są także obiekty o charakterze wojskowym, niekiedy oferujące rozwiązania prekursorskie wobec późniejszych, cywilnych zastosowań. Tę część kończy konstatacja Autorki, że omówione obiekty tymczasowe były skutkiem potrzeb wynikających z trybu życia i z ówczesnej świadomości, a także z możliwości technicznych.

Cezurą czasową kolejnego podrozdziału jest połowa wieku XX. Autorka zarysowuje związek przemian społeczno-gospodarczych (rewolucja przemysłowa, rola państwa) z powstawaniem obiektów architektury tymczasowej. Wspomniana jest rola wystaw światowych, z pierwszym przykładem pawilonu, jakim był *Crystal Palace*, a także pierwowzory współczesnych przyczep kempingowych oraz domy na wodzie o dalekowschodniej proweniencji. Kolejnym omówionym zagadnieniem są militarne obiekty tymczasowe oraz tymczasowa architektura mieszkaniowa, rozwijająca się od I wojny światowej. Podrozdział zakończony jest konstatacją, że omawiane przykłady były odpowiedzią na konkretne zapotrzebowanie wynikające z zaistniałej sytuacji, w której permanentna architektura nie miała zastosowania.

Trzeci z podrozdziałów w tej części pracy omawia genezę współczesnej architektury tymczasowej, obejmując okres 1960-80. Czas ten określony jest przez Autorkę jako ten, gdy powstają podwaliny społeczeństwa ponowoczesnego. Wskazane są tu liczne obiekty eksperymentalne, wykorzystujące nowe materiały i technologie, jak również wizjonerskie projekty o charakterze utopijnym. Podkreślona jest rola wizjonerów i eksperymentatorów

jako środowisk kontestujących racjonalizm i statyczność architektury modernistycznej. Podrozdział zakończony jest podsumowaniem, w którym Autorka stwierdza, że architektura tymczasowa towarzyszyła człowiekowi zawsze, zmieniała się jej rola. W każdym z przypadków była jednak bardziej odpowiedzią na pojawiające się potrzeby niż świadomą kreacją przestrzeni.

Rozdział drugi, zawierający główne rozważania dysertacji, omawia problematykę współczesnej architektury tymczasowej w kontekście płynnej nowoczesności Zygmunta Baumana. Rozpoczyna się on od ustalenia ram czasowych współczesności jako okresu od lat 80-tych XX wieku po lata 20-te obecnego wieku.

W podrozdziale 2.1 Autorka charakteryzuje społeczeństwo ponowoczesne jako masowe, zarówno w kontekście liczby ludności, jak i towarów i środków przekazu; także jako społeczeństwo nadmiaru. Wskazuje także konsumpcjonizm jako jedną z głównych cech. Kolejnymi cechami jest współczesna nomadyczność kojarząca się z oderwaniem od przypisania do terytorium oraz paradygmat ciągłych zmian, który z kolei zagraża budowaniu relacji, skutkując poczuciem osamotnienia. W kolejnym podrozdziale (2.2) Autorka omawia koncepcję Zygmunta Baumana, w myśl której wskazuje cechy konstytutywne (płynnej) ponowoczesności: konsumpcjonizm, indywidualizacja, elastyczność, mobilność, osamotnienie, wybór krótkotrwałych rozwiązań. W podsumowaniu znajdujemy stwierdzenie, że w odpowiedzi na te cechy społeczeństwo stworzyło nowy rodzaj architektury, której tymczasowość jest nadrzędną właściwością, zaś celem prowokowanie i podsycanie emocji. Następny podrozdział (2.3) odnosi się do idei ponowoczesnego miasta, kształtowanego nie przez formy, lecz przez zdarzenia, przez co staje się polem do rozwoju tymczasowości.

W najobszerniejszym podrozdziale 2.4 przedstawiony jest opis badań współczesnej architektury tymczasowej, opartych na zestawieniach zawartych w załączniku 1. Autorka, opierając się na niestosowanych dotychczas przesłankach natury socjologicznej, proponuje następującą systematykę współczesnej architektury tymczasowej: pawilony; obiekty artystyczne; wydarzenia lub/i obiekty typu pop-up; doświadczenie marki; styl życia; tymczasowa organizacja przestrzeni; architektura pierwszej pomocy; inne obiekty kubaturowe. Każdy z podanych typów został podzielony na podtypy, w ramach których omówiono najbardziej charakterystyczne przykłady pochodzące z zestawienia zaprezentowanego w załączniku 1. Każdy z przykładów został ukazany na ilustracji. Pawilony, według Autorki, prezentują następujące cechy: różnorodność form i przeznaczenia oraz nowatorstwo koncepcji i elastyczność. Szeroka grupa obiektów artystycznych cechuje się artystycznym wyrazem przy jednoczesnym zaangażowaniu w kształtowanie przestrzeni

architektonicznej, mając często charakter nieoczywistej ingerencji w tę przestrzeń. Obiekty typu pop-up służą generowaniu wrażeń, są architekturą zdarzenia opartą na zaangażowaniu odbiorcy, jego zaciekawieniu i wciągnięciu w interakcję dzięki różnorodności niepowtarzalnych konceptów, oryginalnych form, mobilności i elastyczności. Doświadczenie marki to obiekty przenośne służące celom komercyjnym – budowaniu marki i definiującego ją doświadczenia. Podstawą jest tu ponownie oryginalny, intrygujący koncept. Obiekty odnoszące się do stylu życia to przede wszystkim mobilne, elastyczne obiekty mieszkalne, odzwierciedlające mentalność współczesnego nomada. Tymczasowe organizacje przestrzeni są wynikiem działań czasowo aktywizujących daną przestrzeń, prowadzące do zwiększenia funkcjonalności i atrakcyjności miejsca, często prowadzone z zaangażowaniem lokalnej społeczności. Architektura pierwszej pomocy to obiekty wynikające z konkretnych, wyjątkowych potrzeb związanych z nieprzewidywanymi, najczęściej niebezpiecznymi zdarzeniami. Charakteryzując się szybkością powstawania oraz niskim budżetem oraz konkretnym przeznaczeniem, dodatkowo współcześnie także dbałością o estetykę rozwiązań. Wreszcie inne obiekty kubaturowe, czyli kategoria, do której zaliczane są obiekty nie mieszczące się w pozostałych, ze wspólną cechą tymczasowości oraz przeznaczenia definiującego formę, nierzadko w sposób nieoczywisty.

Podrozdział 2.5 zawiera dyskusję oraz wnioski, przy czym na pierwszy plan wysuwa się konstatacja, że architektura tymczasowa jest naturalną odpowiedzią na potrzeby społeczeństwa ponowoczesnego, dla którego tymczasowość jest naturalną cechą funkcjonowania. Jako taka podsyca ona taki sposób funkcjonowania, przejawiając jednocześnie cechy odnoszące się do zanikających wartości społecznych. Dodatkowo charakterystyka obiektów tymczasowych wskazuje na nawiązania do innych cech kultury ponowoczesnej, jak konsumpcjonizm czy elastyczność. Obiekty te prezentują szeroką gamę funkcji, rozwiązań materiałowych (ze znacznym udziałem materiałów używanych ponownie), jak również znaczącą rozpiętość okresu używania. Podrozdział zamyka krótkie podsumowanie wyników badań ankietowych, zawartych w załączniku 2, z którego wynika, że architektury tymczasowa, mimo niewielkiej wiedzy na jej temat, znajduje akceptację społeczną.

Ostatni, trzeci rozdział zawiera podsumowanie prac i odnosi się do perspektyw badawczych. Wskazuje na architekturę tymczasową jako stale obecną w historycznym ciągu rozwoju społeczeństw, przy czym w przypadku społeczeństwa ponowoczesnego odpowiadającą na jego specyficzne cechy, wymienione w poprzednim podrozdziale. Wartości, charakterystyczne dla architektury, jak użyteczność czy piękno zostały uzupełnione przez emocje, zaś tymczasowy charakter wpisuje się w tworzenie przestrzeni doświadczeń i

zarządzanie nimi za pomocą rozwiązań przestrzennych. Jak wskazuje autorka, tym samym następuje udowodnienie tez stawianych w pracy. Dodatkowo wskazany obszar badawczy może być przedmiotem dalszych dociekań, zaś sama architektura tymczasowa może zyskiwać na znaczeniu odpowiadając na potrzeby współczesnego społeczeństwa.

Tom I pracy zamyka bibliografia i spis źródeł internetowych oraz źródeł ilustracji.

Tom II pracy zawiera trzy załączniki, odnoszące się do badań własnych Autorki. Załącznik pierwszy składa się z tabeli zawierającej 736 obiektów, z czego 448 pochodzi z literatury tematu, kolejne 288 pochodzi z prześlędzonych przez Autorkę źródeł internetowych. W omówieniu tabeli prezentowane są wyniki analiz, w tym przedstawiona w tomie I propozycja typologii, jak również zestawienia tabelaryczne analizujące rozkłady liczbowe poszczególnych cech opisanych w tabeli, jak m.in. miejsce powstania i funkcjonowania obiektu, typ inwestora czy wreszcie sam typ obiektu. Załącznik zawiera spis pozycji literaturowych, z których pochodzi pierwsza część zestawienia obiektów, jak również spis źródeł internetowych. Załącznik 2 zawiera opis i wyniki oraz analizę badań ankietowych. Ankieta została przeprowadzona w wersji elektronicznej, gdzie zebrano 434 odpowiedzi oraz papierowej, gdzie otrzymano ich 174. Wyniki zostały opracowane przy użyciu narzędzi statystycznych tak, by wyłapać trendy i zależności pomiędzy badanymi zmiennymi. Załącznik kończy podsumowanie analiz 608 udzielonych odpowiedzi, wskazujące na niewielką znajomość architektury tymczasowej przy jednoczesnym wskazaniu krajów wysoko rozwiniętych jako miejsca, gdzie się ona rozwija oraz wyrażeniu akceptacji dla tego rodzaju obiektów.

Załącznik 3 zawiera badania jakościowe – wywiady z twórcami współczesnych form architektury tymczasowej, architektami, urbanistami oraz historykami architektury. Znajduje się tu 15 wywiadów przedstawionych w kolejności ich przeprowadzania.

4. Ocena zawartości merytorycznej pracy

4.1. Ocena wyboru tematu i przedstawionego podejścia

Wybrana tematyka pracy w interesujący sposób łączy perspektywę socjologiczną z architektoniczno-projektową. Zestawienie cech społeczeństwa ponowoczesnego, opisanych przez Autorkę pracy, z potencjałem architektury tymczasowej daje przekonujący obraz

możliwych związków i otwiera nowe pola badawcze. Autorka podjęła badania interdyscyplinarne, działając na styku nauk społecznych i inżynierijno-technicznych. Niesie to ze sobą zarówno potencjał wynikający z konfrontacji podejść do problemu skutkujący możliwymi nowymi perspektywami badawczymi, jak i pewne zagrożenie wynikające z transgresji obszarów i wkraczania na pola charakteryzujące się specyficznymi metodami i narzędziami. Należy stwierdzić, że autorka dobrze poradziła sobie z tym wyzwaniem.

Próba spojrzenia na współczesną architekturę przez pryzmat płynnej nowoczesności i potrzeb społeczeństwa ponowoczesnego daje ciekawą odpowiedź, która wskazuje architekturę tymczasową jako najbardziej charakterystyczną dla tej formacji społecznej. W istocie, wskazane przez Zygmunta Baumana cechy takie, jak elastyczność, mobilność czy wręcz nomadyczność; konsumpcjonizm, spontaniczność oraz towarzyszące im osamotnienie – w pełni uzasadniają takie wnioski. Niezwykle trafna jest także konstatacja, że architektura tymczasowa, obecna w przekroju historycznym od zarania dziejów i zawsze odpowiadająca na potrzeby społeczne, w tym te wynikające z dynamiki danych sytuacji, zyskała współcześnie dodatkową cechę, polegającą na kształtowaniu czy też wywoływaniu tych potrzeb. Wiąże się to z jej możliwością silnego oddziaływania na emocje, wynikającą z dynamiki zmienności, efemeryczności i wielkiej różnorodności jej przejawów, wpisującą się doskonale w ewolucję postrzegania otaczającej nas przestrzeni zbudowanej – od zestawu statycznych form ku odbiorowi jej jako ciąg wrażeń. Warto oczywiście zaznaczyć, że przyjęty punkt odniesienia – charakterystyka społeczeństwa ponowoczesnego – wynikający z obserwacji i rozważań o charakterze refleksji kulturowej odnoszącej się do czasów całkowicie nam współczesnych, napotyka na problem braku dystansu badawczego, pozwalającego ocenić zachodzące zmiany we szerszej perspektywie. Jest to znany problem badań socjologicznych, który pogłębia się wraz z rosnącą dynamiką zmian. Nie zmienia to jednak faktu, że badania i analizy dotyczące najnowszej współczesności, w której jesteśmy zanurzeni, są potrzebne czy wręcz konieczne. Na marginesie rozważań dodać można, że myśl Zygmunta Baumana, dotycząca społeczeństwa i kultury w płynnej nowoczesności, w interesujący sposób odnosi się również do pojęcia mody, obecnego także w domenie architektury. Jest to bowiem, według filozofa, zestawienie dwu przeciwstawnych dążeń, pozostających w nieustannym napięciu. Pierwsze z nich to chęć identyfikacji z obowiązującymi trendami („bycie modnym”), kojarzone z potrzebą akceptacji, drugie zaś to chęć wyróżniania się, wyrażenia sobą czy też swoją twórczością ponadprzeciętnych treści czy idei. Spojrzenie na architekturę przez pryzmat tak analizowanego zjawiska mody mogłoby być przedmiotem kolejnych analiz w badanym przez Autorkę obszarze.

Tytuł pracy: „Współczesna architektura tymczasowa w kontekście koncepcji społeczeństwa ponowoczesnego Zygmunta Baumana” trafnie oddaje jej zawartość, jakkolwiek można mieć zastrzeżenia do tak szerokiego sformułowania, obejmującego całą współczesną architekturę tymczasową. Załącznik 1 jest tego dowodem, gdyż prezentuje ponad 700 przykładów, zdecydowanie nie wyczerpując obiektów, które można zaliczyć do badanej kategorii. W sytuacji tak szerokiego zakresienia pola badawczego jedynym wyjściem jest dobór przykładów w myśl odpowiednich kryteriów. Pierwszym z nich, oczywistym, jest sama tymczasowość obiektu. Autorka definiuje także zakres czasowy (o którym jeszcze będzie mowa w uwagach krytycznych), odnoszący się do współczesności (czy też płynnej nowoczesności, ponowoczesności). Zestaw pozostałych kryteriów jest – nomen omen – dość płynny, skutkujący doborem obiektów takich, które najlepiej – według Autorki – charakteryzują zjawisko ponowoczesnej architektury tymczasowej. Jest to zapewne jedyny możliwy wybór wobec szeroko zakrojonego obszaru badawczego, skutkuje on jednak wątpliwościami co do możliwości analiz ilościowych tak dobranej próby. Należy także stwierdzić, że samo pojęcie architektury tymczasowej może tu prowadzić do pewnych dyskusji co do zakresu badań. Truizmem byłoby twierdzić, że pojęcie „architektura” nie posiada jednoznacznie ustalonej definicji. Ma to jednak skutki choćby w postaci faktu, że podana definicja architektury tymczasowej – „termin określający obiekty architektoniczne o tymczasowym charakterze” (str. 26) – siłą rzeczy nie jest precyzyjna, i zapewne taką być nie może. Nosi ona pewne znamiona definicji *idem per idem* i używana jako kryterium doboru może prowadzić do wskazywania obiektów, co do których przynależność do danej klasy jest dyskusyjna bądź też do poważnego poszerzenia pola badawczego. Powstaje zatem pytanie, czy tak rozumiany obiekt architektoniczny musi być obiektem kubaturowym? Z pracy wynika, że nie, bowiem mamy tu do czynienia także z tymczasowymi aranżacjami przestrzeni lub obiektami artystycznymi. Czy tenże obiekt musi być zaprojektowany? Też nie, gdyż mamy przykłady, gdzie w zasadzie trudno wskazać projektanta, a częściowo powstały zapewne w sposób oddolny i samorzutny. Ponownie, nie można takich obiektów wykluczyć z obszaru architektury, czego najlepszym przykładem jest architektura wernakularna. Na tym tle można postawić pytanie, czy w przypadku tak szerokiego potraktowania tematu i przyjęcia perspektywy socjologicznej jako pewnego punktu odniesienia ciekawym zabiegiem nie byłoby włączenie w krąg analiz oddolnych inicjatyw organizacji przestrzeni, czy też jej przejmowania, wiążących się z ruchem *Occupy* z 2011 roku. Owe specyficzne demonstracje skutkowały niewątpliwie powstawaniem spontanicznych miasteczek namiotowych oferujących przeróżne – siłą rzeczy tymczasowe – funkcje. Oczywiście, tego typu ruch i jego skutki przestrzenne można wpisać bardziej w nurt protestu przeciw niektórym skutkom płynnej nowoczesności, jednak jako taki również w pewien sposób się do niej odnosi. Pewne

problemy niesie ze sobą także pojęcie współczesności, różnie definiowane przez badaczy (na co zwraca uwagę Autorka). Przyjęte w pracy ramy czasowe obejmujące okres od lat 80 XX wieku po lata 20-te wieku obecnego (str. 81), są niekiedy w kontekście społeczeństwa ponowoczesnego zawężany do wieku XXI.

Kolejnym obszarem, w ramach którego można podjąć dyskusję dotyczącą architektury tymczasowej, jest współczesna reinterpretacja witruwiańskiej triady, a w szczególności cechy, przypisywanej niezmiennie architekturze przez stulecia: trwałości (*firmitas*). Można przyjąć takie stanowisko, że owa trwałość nie dotyczy już wiecznego (niemalże) istnienia, jednak pozostaje istotną cechą architektury w krótszym horyzoncie czasowym, odnosząc się do odporności obiektu na chwilowe wyzwania odnoszące się do jego stabilności. Wreszcie, można podejmować wątki trwałości samego materiału czy elementu budynku, który może być używany ponownie w myśl idei projektowania cyrkularnego.

Analizując wpływ, jaki może mieć charakterystyka społeczeństwa ponowoczesnego na architekturę, można wspomnieć także o zmianach funkcji obiektów istniejących. W tym przypadku właśnie funkcja, nie sam budynek jako taki, odzwierciedlają dynamikę zmian. To bardzo ciekawe i szerokie zagadnienie, obejmujące nadawanie nowych znaczeń obiektom już istniejącym; wpisywanie się w zaistniałą strukturę z jednoczesnym niemalże całkowitym jej przedefiniowaniem; zderzenie dotychczasowych przeznaczeń, manifestujących się w zastanej formie, z nowymi funkcjami, niekiedy rezonującymi z ową formą w sposób zaskakujący. Tego typu sytuacje mają wpływ także na samo projektowanie. Coraz częściej podnoszona jest konieczność tworzenia obiektów jak najbardziej elastycznych, możliwych do łatwej adaptacji do zmieniających się potrzeb. W takich obiektach, mimo ich trwałości, to funkcja może być elementem tymczasowości, odpowiadającym na potrzeby społeczeństwa ponowoczesnego. Autorka nie odnosi się do takich sytuacji (choć znajdują one odzwierciedlenie w wywiadach zamieszczonych w załączniku 3). Jest to oczywiście podejście uzasadnione, gdyż nie mieszczą się one w pojęciu „architektura tymczasowa”, przyjętym w pracy doktorskiej, zaś przedmiotem jest właśnie ta architektura w odniesieniu do koncepcji społeczeństwa ponowoczesnego. Warto jednak zauważyć, że gdyby odwrócić sytuację i badać wpływ takiego społeczeństwa na architekturę, to wspomniane kwestie stanowią jego odzwierciedlenie. Dodatkowo nie można wykluczyć, że na rozwój i popularność architektury tymczasowej miały wpływ inne czynniki, poza charakterystyką formacji społecznej, która ją wytwarza, na przykład kwestie dostępnych technologii i materiałów. Wyjaśnienie tego wymagałoby odrębnych badań.

Podsumowując opinię dotyczącą wyboru tematu pracy należy stwierdzić, że jest on aktualny i interesujący. Niesie ze sobą cenną interdyscyplinarną perspektywę badawczą, przynosząc refleksje dotyczące charakteru współczesnej architektury jako takiej. Autorka twórczo wykorzystwała w pracy potencjał różnych perspektyw badawczych, wynikających z badanych zagadnień. Zestawienie charakterystyki społeczeństwa ponowoczesnego z cechami architektury tymczasowej wskazuje na relację przyczynowo-skutkową, z ciekawą refleksją dotyczącą kształtowania przez tę architekturę postaw i potrzeb społecznych.

4.2. Cele, tezy, zakres oraz konstrukcja pracy

Cele pracy określone są jasno i klarownie. Należy podkreślić rolę proponowanej systematyki architektury tymczasowej oraz zastosowanych metod badawczych w realizacji celów pracy. Zgromadzony szeroki materiał stanowi solidną podstawę do podjęcia się takiego zadania.

Teza pracy odnosi się do związku pomiędzy rozwojem architektury tymczasowej w XXI wieku a cechami społeczeństwa ponowoczesnego. Ten związek został wykazany przez wskazanie tych cech i odniesienie ich do charakterystyki omawianej architektury, jak również przez wskazanie licznych przykładów uzasadniających stwierdzenie dotyczące dynamicznego rozwoju tejże.

Zakres pracy – w aspekcie odnoszącym się do architektury – został zdefiniowany przez kryterium tymczasowości, definiujące obiekty będące w polu zainteresowań, a także przez przedział czasowy, w którym analizowane obiekty zostały wzniesione. Ten ostatni generalnie obejmuje wiek XXI, choć nieliczne przykłady prezentowane w katalogu odnoszą się do ostatniego dwudziestolecia wieku XX. Zakres pracy w obrębie zagadnień społecznych odnosi się do okresu ponowoczesnego, który trwa również współcześnie. Płynne granice tego zakresu czasowego wynikają ze specyfiki dziedziny, jak również z trudności w zdefiniowaniu perspektywy badawczej w kontekście badań teraźniejszości, o czym była już mowa.

Konstrukcję pracy oceniam pozytywnie. Znajdują w niej odzwierciedlenie wszystkie części właściwe dla pracy doktorskiej, wskazujące na opanowanie warsztatu naukowego. Całość uczytelnia zamieszczony po wstępie schemat pracy. Należy zauważyć, że umieszczone w załączniku 1 opisy poszczególnych wyodrębnionych kategorii obiektów architektury tymczasowej są do pewnego stopnia powtórzeniem zawartości rozdziału 2.4.

4.3. Najważniejsze walory pracy

Praca, którą oceniam pozytywnie, prezentuje następujące walory:

- Pojęcie interesującej i aktualnej tematyki dotyczącej bieżących zjawisk w architekturze w odniesieniu do współczesnej rzeczywistości
- Interdyscyplinarne podejście, zestawiające perspektywę socjologiczno-filozoficzną z perspektywą architektoniczno-projektową
- Wykorzystanie metod badawczych właściwych dla obu perspektyw, w tym wykorzystanie badań ilościowych i jakościowych
- Wskazanie na konkretne konsekwencje rozwoju i popularności architektury tymczasowej, w szczególności zmiany charakteru z odpowiadającego na zapotrzebowanie na częściowo kształtujący potrzeby
- Podjęcie próby klasyfikacji i opracowania typologii współczesnej architektury tymczasowej
- Opracowania katalogu zawierającego dużą liczbę przykładów pozwalających na przeprowadzenie badań studium przypadków
- Szeroki i wyczerpujący opis wybranych licznych przykładów, zapewniający solidną podstawę do przedstawienia wniosków z badań, a także zawierający istotną wiedzę o współczesnej architekturze tymczasowej.
- Niezwykle rzetelne opracowanie źródeł internetowych i ilustracyjnych

4.4. Uwagi krytyczne

Przedstawioną pracę doktorską oceniam pozytywnie. Poniżej znajduje się zestawienie uwag krytycznych, nasuwających się przy lekturze pracy.

Praca koncentruje się wokół zagadnień związanych z architekturą tymczasową. Jak twierdzi sama Autorka, jest to zagadnienie szerokie i wielowątkowe. Prowadzi to do pewnych problemów związanych z zakreśleniem obszaru badań, w szczególności z odpowiedzią na pytanie, czy dany obiekt należy zaliczyć do tej generalnej kategorii, czy nie. Szczególną trudność stanowią tu obiekty o charakterze instalacji przestrzennych, szczególnie te niekubaturowe, jak opisywany w pracy *Koncert na wstążki* Jerzego Janiszewskiego, czy będący na pograniczu *wearebles* projekt Veasyble służący w założeniu do noszenia na sobie. Z drugiej zaś strony, przy przyjęciu sztywnych kryteriów formalnych związanych z definicjami prawnymi i możliwościami wzniesienia obiektów definiowanych jako budynki – w kategorii

architektury tymczasowej należałoby uwzględnić *Dom Kereta* projektu Jakuba Szczęsnego, dla którego spełnienie warunków technicznych nie byłoby możliwe. Ta uwaga krytyczna odnosi się nie tyle do płynności przyjętych kryteriów, która wynika z samej natury badanego obszaru (jak stwierdza jeden z uczestników wywiadów: cała architektura jest tymczasowa), co do konieczności zachowania pewnej rezerwy wobec wniosków wysnutych na podstawie tak zebranego zbioru.

Szeroki zakres badań stanowi z jednej strony zaletę, z drugiej utrudnienie. Brak określenia choćby obszaru geograficznego badań prowadzi do konstatacji, że odnosimy się do całego zbioru obiektów architektury tymczasowej powstałego na świecie od lat 80-tych XX wieku. Wydaje się, że przy tak szerokim ujęciu nie sposób pominąć jakichś, być może znaczących, obiektów. Przy tak dużej liczbie obiektów problemem jest także brak jasnych kryteriów (oprócz oczywistych: czasowych i typologicznych, czyli przynależności do kategorii architektury tymczasowej) zawężających wybór obiektów do zestawienia, co być może pozwoliłoby uwzględnić niektóre pominięte. Należy rozumieć, że jednym z tych kryteriów (dla pierwszej części tabeli z załącznika 1) jest uwzględnienie obiektów w przytoczonych publikacjach (w liczbie 11), kluczowych ze względu na badania tego obszaru. Druga część tabeli takich zdefiniowanych kryteriów zawężających nie posiada, należy zatem sądzić, że jest to wybór autorski. Według recenzenta mógłby on zawierać także m.in.:

- kolejne pawilony Serpentine (w zestawieniu uwzględniony tylko pawilon z 2012 autorstwa Herzoga & deMeurona oraz Ai Wei Wei, brak np. pawilonu projektu Petera Zumthora, Jeana Nouvela, Bjarke Ingelsa i innych),
- tymczasową siedzibę *Muzeum nad Wisłą* projektu Adolfa Kirschanitza,
- instalację *H_Edge* projektu Cecila Balmonda w londyńskim Spitalfields,
- tymczasowe wydzielone przestrzeni na potrzeby uchodźców z Ukrainy bazujące na projektach Shigeru Bana (wymieniono *Paper Log House*, jednak polskie obiekty również zaistniały w świadomości, zwłaszcza w naszym kraju),
- instalację *Ohel* grupy Centrala,
- działania wspieranych przez uniwersytety tzw. Living Labs, prototypujących rozwiązania przestrzenne w mieście (np. Akwizgran i Living Labs RWTH Aachen),
- *Container City* w Londynie (wymienione są *Boxpark Shoreditch* i *Pop Brixton*, podczas gdy *Container City* jest najwcześniejszym z nich, pochodzącym z 2001 roku),
- kontenerowy *Freitag Flagship Store* (bodaj najwyższa używana konstrukcja kontenerowa) autorstwa Spillmann Echsle Architekten z 2006 roku
- *The Blur Building* autorstwa Diller Scofidio + Renfro z 2002

- Pawilony EXPO (w zestawieniu obecne są trzy, brak przykładów polskich, które były dobrze znane i komentowane w polskim środowisku architektonicznym, jak choćby Expo w Aichi w Japonii w 2005 projektu Ingarden & Ewý, WWA na Expo w Szanghaju w 2010, Expo 2015 w Mediolanie autorstwa 2pm czy Expo 2020 (2022) w Dubaju autorstwa WXCA)
- *Scena w mieście Dniepr* projektu Kuby Snopka i Tomasza Świetlika, wyróżniona w konkursie na Najlepszą Przestrzeń Publiczną Europy w 2018

Jak już wspomniano wcześniej, być może elementem łączącym aspekty społeczne i specyficzną tymczasową organizację przestrzeni mogłyby być miasteczka namiotowe ruchu *Occupy*, choć w istocie trudno byłoby je nazwać architekturą.

W przeglądzie literatury dotyczącej architektury tymczasowej Autorka stwierdza, że z wyjątkiem nielicznych opracowań brak jest polskojęzycznych pozycji dotyczących tego tematu (str. 21). Tym bardziej należałoby uwzględnić pozycję książkową Macieja Kysiaka *Architektura pawilonów wystawowych: funkcja, forma, konstrukcja*. Na temat typologii architektury namiotowej z kolei wypowiedzieli się Małgorzata Kuciewicz i Tomasz Gancarczyk w rozdziale *Architektura namiotowa – typologia* opublikowanym w tomie *Coś, które nadchodzi – architektura XXI wieku* oraz Jakub Szczęsny w rozdziale *Pojęcie czasu a projektowanie i programowanie obiektów architektonicznych. Seria skojarzeń* w tym samym tomie.

Bibliografia umieszczona na zakończenie tomu I podzielona jest na pozycje książkowe w liczbie 71 oraz źródła internetowe w liczbie 308. Dyskusyjne jest umieszczanie w spisie źródeł internetowych artykułów opublikowanych w czasopismach, które posiadają także wersję internetową (dotyczy to obecnie w zasadzie wszystkich czasopism i ich bieżących wydań) bądź też takich artykułów dostępnych w cyfrowych repozytoriach uczelni, a opublikowanych w takich czasopismach. Dotyczy to pozycji 8, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26 itd.

Załącznik 3 zawiera 15 wywiadów z twórcami i krytykami współczesnej architektury tymczasowej i jako taki jest cennym uzupełnieniem badań, przedstawiając perspektywę jakościową. Szkoda jednak, że nie zostały one choćby pokrótce omówione w pracy, brak też jest szerszego komentarza w samym załączniku. Zapewne pomocny byłby też spis treści odnoszący się do wywiadów, gdyż przy przyjętych układzie chronologicznych odnoszącym się do czasu ich przeprowadzania kolejność ich umieszczenia nie jest dla czytelnika oczywista.

Drobna uwaga dotyczy załącznika 1 w tomie II, którego główną część stanowi tabela zawierająca 736 przykładów. Nie jest jasne – poza generalnym podziałem na przykłady ze

źródeł literaturowych i te zebrane przez Autorkę – jaka jest kolejność prezentacji obiektów w tabeli. Dodatkowo, zapewne wstęp opisujący tabelę (str. 387) umieszczony po niej mógłby ją poprzedzać, wyjaśniając jej zawartość. W prezentowanym układzie załącznik 1 (i tym samym tom II pracy) rozpoczyna się od tabeli w zasadzie bez komentarza.

Należy także zasugerować drobną poprawkę błędu w zasadzie literowego – zaprezentowany na str. 103 *Silk Pavilion* (cyt.) „autorstwa Neri Oxmana” jest w istocie autorstwa Neri Oxman, badaczki pracującej wówczas w MIT Media Lab.

4.5. Strona formalna pracy

Strona formalna pracy nie budzi zastrzeżeń. Wykorzystany aparat naukowy, forma i układ pracy, czytelność i jasność sformułowań, użyty klarowny język, jakość i liczba ilustracji oraz zestawień tabelarycznych jest jak najbardziej właściwa dla tego typu opracowania. Autorka przygotowała pracę starannie i nadała jej klarowną, czytelną formę. Nieliczne błędy literowe nie zmieniają tego obrazu. Na uznanie zasługuje staranne i rzetelne opracowanie katalogu przypadków oraz zestawienia źródeł ilustracji.

5. Wnioski końcowe

Przedmiotem rozprawy jest rozwiązanie oryginalnego problemu naukowego – Autorka prawidłowo zdefiniowała zadanie badawcze stawiając odpowiednie tezy. Tezy te zostały udowodnione przez wykazanie, że współczesna architektura tymczasowa, dzięki swoim cechom, jest powiązana z charakterystyką społeczeństwa ponowoczesnego według koncepcji Zygmunta Baumana. Autorka prowadząc badania ilościowe i jakościowe z wykorzystaniem warsztatu badawczego właściwego dla badań interdyscyplinarnych, udowodniła także tezy pomocnicze. Tym samym Autorka wykazała się ogólną wiedzą teoretyczną w dyscyplinie architektura i urbanistyka oraz umiejętnością samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Należy zatem w konkluzji recenzji stwierdzić, że przygotowana przez mgr inż. arch. Agnieszkę Mańkowską rozprawa doktorska *Współczesna architektura tymczasowa w kontekście koncepcji społeczeństwa ponowoczesnego Zygmunta Baumana* stanowi twórczy wkład do nauki w dyscyplinie architektura i urbanistyka oraz że spełnia ustawowe wymogi stawiane pracom doktorskim. Wnioskuje o dopuszczenie pracy będącej przedmiotem recenzji do obrony.



dr hab. inż. architekt Krzysztof Koszewski